

GÖBEKLİTEPE'YE DAİR FELSEFİ BİR OKUMA: EVRENİN GÖZÜ VE KADIN OLARAK KHÔRA

Özlem DERİN*

ÖZ

Şanlıurfa'da ortaya çıkan Göbeklitepe keşfine dair felsefi bir okuma gerçekleştirilecek olan metinde özellikle tapınak formunda kabul edilen alanın ataerkil olarak yorumlanan bağları eleştirilecektir. Göktaş olaylarıyla olan ilgisi bağlamında, göktaş düşen bir bölge formu olarak yorumlanabilecek olan çukur yapılı Göbeklitepe evrenin gözü olarak okunacaktır. Aynı zamanda Dionysos'a adanan Bakkha törenleri üzerinden kadın formu incelenerek doğum yapan kadın çizimi ile ilişki kurulacaktır. Tüm bunların yanı sıra bir döl yatağı ve sütannelik ilişkisi anlamında khôra, kazı bölgesinde doğum yapamayan kadınların çaputlar bağladığı ağaç ve kozmogonik tavır üzerinden değerlendirilecektir. Kadın, khôra ve kurban ilişkisi 43 numaralı dikilitaş üzerinden erekte erkek kurbanın üreme ile olan ilgisi dolayımında okunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göbeklitepe, 43 Numaralı Dikilitaş, Kurban, Bakkha, Khôra, Göktaş

A PHILOSOPHICAL READING ON GOBEKLİTEPE: THE EYE OF THE UNIVERSE AND KHÔRA AS A WOMAN

ABSTRACT

The Göbeklitepe discovery that emerged in Şanlıurfa will analyze philosophically from the patriarchal ties of the area considered as a temple that will be criticized. In the context of its relevance to meteorite events, Göbeklitepe, which can be interpreted as a meteorite falling region form, will be read as the eye of the universe. At the same time, the female form will be examined through the Bakkha ceremonies dedicated to Dionysus, and a relationship will be established with the drawing of the woman giving birth. In addition to all these, Khôra, in the sense of a womb and wet nurse relationship, will be evaluated through the cosmogonic attitude and the tree that women who could not give birth in the excavation area tied with rags. The relationship between the woman, Khôra, and the victim will be read on the obelisk number 43 concerning the reproduction of the erected male victim.

Keywords: Göbeklitepe, Obelisk No. 43, Sacrifice, Bakkha, Khôra, Meteorite

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Sosyoloji Bölümü. İstanbul, Türkiye.
ozlemderin22@gmail.com - oderin@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5866-6628

Makalenin geliş tarihi: 07.11.2022
Makalenin kabul tarihi: 03.04.2023

Submission Date: 7 November 2023
Approval Date: 3 April 2023

Giriş

İnsanlık tarihi üzerine yapılan araştırmaların en büyük nedeni kendi kökenimize dair bilgi sahibi olmaktır. İlk insandan günümüze gelişip değişen insanlık yapısı Australopithecus'tan Homo Sapiens'e kadar gelişen evre içerisinde pek çok farklı biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte arkeolojik ve antropolojik kaynaklara her gün bir yenisinin eklendiği görülmekte ve tarihsel devirlere dair görüşlerin değişimi söz konusu olmaktadır. Son dönemlerde insanlık tarihine çok önemli katkılarda bulunan Göbeklitepe araştırmaları geçmişe yönelik düşünceleri neredeyse kökten bir değişime uğratmıştır. Arkeolojik araştırmalar bağlamında 12 bin yıl önceye dayanan Neolitik Çağ'da insanların yerleşik yaşama geçmediği düşünülürken, Göbeklitepe halkının avcı-toplayıcı tavrını yerleşik yaşamla birleştirdiği görülmektedir.

Göbeklitepe yerleşkesi merkezinde T şeklinde ikiz dikilitaşlar olan ve onları çevreleyen duvarlarla örülmüş yirmi tapınaktan oluşmaktadır. Yapılan araştırmalarda söz konusu dikilitaşların yaklaşık olarak 2 km uzaklıktan tapınağı oluşturmak için taşındığı düşünülmektedir. Söz konusu dönem için bu durum oldukça şaşırtıcıdır, zira dikilitaşların uzunlukları 4-6 metre arasında değişirken ağırlıkları ise 40-50 ton civarındadır. Merkezdeki dikilitaşları takiben dairesel bir biçimde yerleştirilen 12 adet dikilitaş dikkat çekerken bir sahne gibi tasarlanmış olan bu alanın izlenebileceği bir yapılanma olduğu görülmektedir. Bu düzlem amfi tiyatrolarda da görülen düzeni akla getirmektedir. Amfi tiyatrolarda dairesel bir oturma düzeni söz konusuyken sahne herkesin görebileceği bir yerde merkezi bir biçimde konuşlandırılmaktadır. Bu durum söz konusu alanda bir performans sergilendiğini düşündürmektedir. Dairesel yapının merkezinde bulunan 12 dikilitaşlı alan izleme alanına göre daha alçakta kaldığı için tam daire biçiminde sıralanan bir seyir alanı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda yerleşkenin çukur yapıya sahip olması da bu durumu işlevsel kılmaktadır.

Bu yapı incelemenin devamında kuracağımız ilişkilendirmeler için özellikle dikkat çekicidir. Göbeklitepe arkeolojik ve antropolojik alanda önem arz etmekle birlikte felsefi bir yorumlamaya da zemin hazırlamaktadır. Burada gerçekleştireceğimiz okuma Göbeklitepe yapısı üzerine mevcut görüşleri paylaşmakla birlikte bunlardan ayrı bir izlek sunmakla kalmayacak karşıt bir okumaya da gideceğimiz bir tasvir sunacaktır.

Felsefi Olarak Göbeklitepe

Araştırmacılar mevcut çukur formun düşmanlardan korunmak ve görünür olmamak adına tasarlandığı konusu üzerinde durmaktadır. Ancak özellikle yazılı kaynaklara erişebildiğimiz Antik Yunan kültürü incelendiğinde görülmektedir ki evrenin oluştuğu ilk yıllarda meteorların dünyaya isabet

etmesi, hatta meteor yağmurlarının görülmesi söz konusudur. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Antik Yunan medeniyetinin Göbeklitepe'den yıllar sonra ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Antik Yunan halkı meteor yağmurlarını yorumlarken gökten gelen bu kaya ve buz parçalarının iyi ya da kötü bir olayın habercisi olduğunu düşünmektedir. Meteor yağmuru için kullanılan Perseid adının kökeni bir Antik Yunan kahramanı olan Perseus'un oğulları Persedai'dan almaktadır. Perseus bir Gorgon olan kız kardeşi Medusa'yı öldürdüğünde ödül olarak bir takımyıldızı kazanmıştır. Aynı zamanda bir deniz canavarına ailesi tarafından kurban verilen Andromeda'yı kurtararak onunla evlenmiştir. Gökyüzünde Andromeda'nın hemen yanında Perseus Takımyıldızının bulunduğunu düşünen Yunan halkı her yaz görülen göktaşlarının kökenini bu şekilde belirlemiştir. Roma'da Julius Caesar'ın öldürülmesinin işareti olarak kabul edilen gök taşları, Hıristiyan geleneğinde ise MS 258 yılında üyesi olduğu ilk Roma kilisesinde İmparator Valerian'ın zulmüyle şehit olan Diyakoz Saint Laurentius'un gözyaşları olarak kabul edilmektedir. Anlaşılacağı üzere insanların doğa olaylarını yorumlama gücü ilkel dönemlere bakıldığında bir korku ya da müjde nedeni olarak görülmektedir. İnsanların ilkel dönemlerden beri süregelen kendi varlığını anlamlı kılma çabası inanışların kökenini oluşturmaktadır. Anlam verilemeyen olayların Tanrılarla bağdaştırılması ve doğaüstü unsurlardan mesajlar çıkarılmaya çalışılması aynı dönemlerin ürünüdür. Milattan sonraya uzanan bu çıkarımların esası düşünüldüğünde 12 bin yıl önce yaşamış olan bir topluluğun yorumlama biçimi üzerine düşünmek gereklidir.

Göbeklitepe halkının doğayla iç içe bir yaşam sürdüğü anlaşılabilir bir durumdur. Bununla birlikte gökten gelen bir mesajın ne denli büyük bir korku yaratacağı da aşıkardır. Bu dönem içerisinde deprem, sel, yanardağ patlaması gibi felaketlerin doğaüstü bir kökeni olduğu düşüncesinin yaygın olması kaçınılmazdır. Aynı şekilde Göbeklitepe halkının tapınaklarını inşa ettikleri bölgenin göktaşı düşen bir çukur alan olması da mümkündür. Daha önce ortaya çıkan Antik kent örneklerinde çukur bir yapılanmanın olmaması ve tapınak yapısı içerisinde merkez noktanın etrafında bir yapılanma olması göktaşı söylemini önemli kılmaktadır. İskoçya'daki Edinburgh Üniversitesi araştırmacıları M.Ö. 10950 yılında gerçekleşen bir göktaşı olayının mamutların yaşamını yok ettiğini ve medeniyetlerin yapılarını değiştirdiğini ifade etmektedir. Araştırmaya göre bu göktaşı olayının izleri Göbeklitepe'de 43 numaralı dikilitaş üzerinde görülmektedir. "Akbaba Taşı" olarak da anılan 43 numaralı dikilitaş üzerindeki hayvan oymaları, takımyıldızları ve kuyruklu yıldızları temsil eden astronomik semboller olarak görülmektedir. Yazar Graham Hancock tarafından *The Magicians of the Gods* kitabında ilk kez ortaya atılan bu fikir, araştırmacıların gözlemiyle desteklendiğinde, Göbeklitepe'nin bir

GÖBEKLİTEPE'YE DAİR FELSEFİ BİR OKUMA: EVRENİN GÖZÜ VE KADIN OLARAK
KHÛRA
A PHILOSOPHICAL READING ON GÖBEKLİTEPE: THE EYE OF THE UNIVERSE AND
KHÛRA AS A WOMAN
Özlem DERİN

gözlemevi olarak da kullanıldığı ve pek çok sembolün Dünya'nın dönüşüne işaret eden erken bir dili oluşturduğu varsayılmaktadır.

Aynı zamanda daha kutsal bir formda düşünürsek, göklerden gelen mesajın yeryüzünde bir çukur açması insan gözüne benzer bir yapıyı da meydana getirmektedir. Mesajın görselliğini taklit eden bir tapınağın inşa edilmesi ve *evrenin gözü* olarak gökyüzünü izlemesi anlaşılabilir bir yapıdır. Sütunların yekpare ve kudretli yapısının yanı sıra 12'li dizim içerisinde sıralanmasının 12 aylık döngüye işaret etmesi bu düzlemde anlaşılabilir bir yapı doğurmaktadır. Aynı zamanda tam merkezde bulunan iki büyük dikilitaşın gökyüzüne hakim olan güneş ve ay'ı temsil etmesi de mümkündür. Böylece kozmik düzen bir anlamda taklit edilerek merkez konum oluşturulmakta ve *evrenin gözü* göksel olana tanık olmak için konumlandırılmaktadır.

Tablo 1 Amerika, Chicxulub Krateri

Ancak, gözden kaçırılmaması gereken başka bir nokta gökyüzünün doğurganlığının ve akışının yeryüzündeki temsili noktasında tapınak yapılanmasının yeni eklemelerle yeni takımyıldızlar oluşturmaya yönelik olarak yeni dikilitaşlarla şekillendirilmesidir. Bu doğurganlık unsuru eril değil dişil bir yapı üzerinde seyretmektedir. Üstelik mitolojik devirlere bakıldığında doğa ve toprağa dişil unsurlar yüklenmesi söz konusudur. Gökyüzünün de gece ve gündüz arasındaki görünüm farkı dişil bir doğurganlık üzerinden yeniden yorumlanabilir hale gelmektedir. O halde toplumsal anlamda kadın ve erkeğin konumlanması nasıl yorumlanabilir?

Avcı toplayıcı yapılanma gösteren topluluklar incelendiğinde yarı yerleşik ve göçebe tavırda olanlar dikkat çekmektedir. Göbeklitepe'nin inşa edildiği döneme dair kazı öncesi mevcut olan düşünce yerleşik yaşamın olmadığı fikri üzerinde yoğunlaşırken bir tapınak olarak kabul edilen Göbeklitepe'nin keşfi yerleşik yaşam olgusu ve inanışın bulunması üzerinde yeni fikirler doğurmuştur. Özellikle tarım toplumuyla mevcut hale geldiği düşünülen inanış günümüzdeki bu keşifle tarım öncesinde de varlık kazanmıştır. Ancak bununla birlikte doğayla iç içe yaşayan insanların doğa ruhuna dair çıkarımlar yaptığı da bilinmektedir. Özellikle Animatizm, Animizm, Animalizm ya da Paganizm gibi inanışlar doğada olup bitenleri anlamlandırmak ve doğa ruhlarıyla etkileşim kurmak için temellendirilmiştir. Buradaki en büyük motivasyon mevcut doğa olayları karşısında yaşanan korku halidir.

Buradan hareketle Göbeklitepe kazıları avcı toplayıcı bir yapıda işlemci olarak kabul edebileceğimiz bir topluluk anlayışını getirmektedir. Gezinler sürekli göç halinde olan avcı toplayıcıları temellendirirken, işlemcilerde yarı yerleşik bir yaşam söz konusudur ve avcılar yalnızca avlanmak için yerleşke dışına çıkarak ardından geri dönmektedir. Avcı toplayıcı yapılanma içerisinde kadınlar ve erkekler arasında daha eşitlikçi bir düzlem söz konusuyken, aynı zamanda bir işbölümü de yapılmaktadır. Yine arkeolojik ve antropolojik incelemelerden hareketle bu dönemde kadınların kök bitkiler toplaması, çocuk ve yaşlıların bakımıyla ilgilenerek gündelik hayatı düzenlemesi söz konusuyken erkekler ise avlanma işlemini tamamlamaktadır. Mitolojik devirlerde özellikle de doğa inanışlarında doğurgan olmaları nedeniyle kadınların erkeklerden aşağı görülmediği çıkarılabilmektedir. Zira bu bir küçümseme değil korku nedeni olarak açığa çıkmaktadır. Joseph Campbell'ın da üzerinde durduğu gibi evren bir rahimden doğmuş olarak yansıtılmaktadır. Bu durum farklı formlarda da devamlılık göstermektedir. Kadınların doğum sekanslarının erkekler tarafından taklit edilmesi, aybaşı kanının korkulan bir unsur olması ve ritüellerin yeni bir varoluşa dayanması gibi imgelerle söz konusu vurgu güçlendirilmektedir. Kadınlar ritüeller esnasında çıplak olarak bulunurken erkekler çeşitli maskelerle görülmektedir. Kadın korkusu ve annelik erkek için gizemli ve korkutucu bir unsurdur.²

Mitolojik etkilerin ilkel topluluklarda daha yaygın olduğu göz önünde bulundurulduğunda kadın ve erkek arasındaki işbölümünün günümüzde olduğu kadar keskin biçimde değerlendirilmesi ne denli doğrudur? 12 bin yıl önceden bahsederken yalnızca fallusa dayanan bir düzlemde hareket etmek kısır bir görüş yaratacağından burada gerçekleştireceğimiz okuma hem fallus'tan uzaklaşacak ve bir khôra olarak kadına yönelecek hem de Göbeklitepe'nin en az

² Joseph Campbell, İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 90

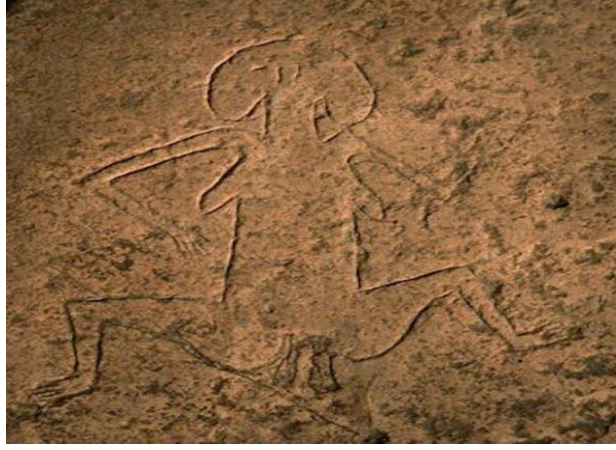
dikkat çeken figürlerinden biri olan kadına odaklanacaktır. Ancak bunun öncesinde Göbeklitepe içerisindeki yapılanmayı incelemek yerinde olacaktır.

1995-2013 yılları arasında yapılan kazılarda kireç taşından yontulan ürünler olduğu görülmektedir. Bu durum halkın hangi taşın işlenebilir ve şekil verilebilir olduğunu kavradığını ve zanaatkar bir yapısının olduğunu göstermektedir. Kireç taşından yontulan ve 240 litre kadar su alabilen tekne şeklindeki 7 adet kap sıvı ile gerçekleştirilen işlemler yapıldığını ve sıvının biriktirildiğini göstermektedir. Kimyasal analizlerle bulunan kalıntılar dönem içerisinde tahılların suda bekletildiğini, ezildiğini ve mayalandığını açığa çıkarmaktadır. Mayalanmış tahıldan yapılmış yiyeceklerin yenmesi yerleşik bir pişirme kültürünün başladığını ve tahıl kökenli beslenmenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bununla birlikte kaplardan birinde bulunan yaban eşeğine ait kürek kemiği ve kazılarda bulunan öküz, tilki, tavşan, güvercin, kuzgun kemikleri avlanmanın da besin dengesindeki yerini gösterir niteliktedir. Bu hem dönem içerisinde pek çok farklı hayvanın bulunduğunu hem de besin olarak tüketildiğini sergilemektedir. Aynı zamanda kayalara oyularak yapılmış havanların bulunması dönem içerisinde bira yapımının da söz konusu olabileceğini açığa çıkarmaktadır. Avcı toplayıcı sistem göz önünde bulundurulduğunda bu türden ürünlerin yapımında kadınların görev aldığı çıkarılabilmektedir. Bu ileride ele alacağımız ritüeller göz önünde bulundurulduğunda önemli bir noktaya gönderme yapmaktadır.

Dikilitaşlar üzerlerindeki figürlere göre sıralandırılarak kategorize edilmiştir. A yapısında bulunan dikilitaşlarda fazlaca yılan kabartması görülmektedir. Yılanlı dikilitaşların yüksekliği 3,15 metre olarak belirlenirken aşağı ve yukarı doğru hareket eden yılanlar resmedilmektedir. Bu yapı ve kazı alanının coğrafi konumu bölgenin Aden Bahçesi olarak görülmesi varsayımını güçlendirmektedir. Tevrat'ta anlatıldığı üzere Tanrı Adem'i yarattıktan sonra onun kaburgasından Havva'yı yaratmakta ve onları Aden Bahçesi'nde yaratılan diğer canlılarla yaşamaları için bırakmaktadır. Âdem Aden Bahçesi'ndeki toprağı işleyip ürün yetiştirmekten ve hayvanlara adlar vermekten sorumludur. Ancak sonrasında Tanrı'nın meyvesinden yenmesini yasakladığı Bilgelik Ağacı'ndan tattıkları için cennetten kovulmaktadır. Bu bahçe tasvir edilirken Dicle ve Fırat nehirlerinden bahsedilmektedir ve bu nedenle bahsi geçen alanın Göbeklitepe olabileceği ifade edilmektedir. Aden Bahçesindeki iki ırmak Fırat ve Dicle olarak ortaya koyulmaktadır.

Bu durum göz önünde bulundurulduğunda yılan tasvirleri daha çok anlam kazanmaktadır. Yaradılış üzerinden okunduğunda yılan Havva'yı baştan çıkararak ve meyveyi yemesine neden olan figür olarak görülebilmektedir. Ancak bununla birlikte yılan hem bir bilgelik hem zehir hem de deva olarak bilinmektedir. Özellikle tıp alanında oluşturulan tasvirler incelendiğinde şifa

anlamı kazanan bu tasvir bölgenin kazılar öncesindeki ünü düşünüldüğünde bizleri yeniden kadın tasvirine götürmektedir. Bölgede ortaya çıkan erekte olmuş erkek heykelciği ve ardından doğum yapan kadın figürü kazıların yapılmasına neden olan bulgulardır. Ancak aynı bölgede görülen ve tek başına tepede bulunan ağacın üzerine çaputlar bağlandığı ve çocuk sahibi olamayan kadınların buradan medet umduğu bilinmektedir. Bölgede nesiller boyunca süregelen ve bu türden şamanistik bir edime yön veren yapılanma Göbeklitepe'nin doğurganlık ve kadın üzerine bir tarihçesi olduğuna işaret eder niteliktedir. Aynı zamanda yılan tasvirinin farklı mitolojilerde meni ile özdeşleştirildiği ve döllenmeye işaret ettiği görülmektedir.³

Tablo 2 Doğum Yapan Kadın Figürü, Göbeklitepe

B yapısındaki dikilitaşlarda ise tilki kabartmaları ve tasvirleri dikkat çekmektedir. Kurnazlık ve zekâ sembolü olarak kabul edilen tilkiler aynı zamanda adaptasyon yetenekleriyle bilinmektedir. Hıristiyan kültüründe şeytani olarak görülen ve kaosu getiren bu figür, Uzak Doğu'da iyi şans ve dişilği simgelerken, Şamanizm'de dişî enerji, yaratıcılık, rehberlik ve bilgelik misyonlarını taşımaktadır. Bu bağlamda yılanda olduğu gibi ikili bir anlamı olduğu hem iyicil hem de kötücül kabullerinin bulunduğu görülebilmektedir. Aynı zamanda Japon Mitolojisi'nde Kitsune olarak geçen tilkiler kadın kılığına bürünerek erkekleri baştan çıkarabilmekte ya da yaşlı bir erkeğe dönüşerek güvenilir ve bilge bir tasviri koruyabilmektedirler.

³ "Üst Paleolitik dönemlerdeki tipik yılan çizimleri aslında fallusu sembolize etmektedir. Buna ek olarak yılanların birden fazla yani çoğul olarak kurgulanması burada spermaya işaret eder. Dolayısıyla yılan ve sperm arasında da bir eşleştirme vurgulanır" (Mehmet Ateş, Mitolojiler ve semboller "Ana tanrıça ve doğurganlık", Milenyum Yayınları, İstanbul, s. 85-89).

Dikilitaşlarda bir diğer dikkat çeken unsur ise kuş tasviridir. Kuş tasvirleri incelendiğinde bunların dünyadan uzaklaşmayı, ruhen yükselmenin ve reenkarnasyonun temsili olduğu görülmektedir. Burada yeniden doğuş özellikle önem kazanmaktadır. Zira doğada görülen döngünün ve gökyüzündeki akışın ruh için düşünülmesi mitolojik söylencelerde oldukça sık rastlanan bir olgudur.

Göbeklitepe'de insan ya da hayvan fark etmeksizin, doğum yapan kadın haricindeki bütün figürler eril olarak tasvir edilmiştir. Pek çok çıkarsama Göbeklitepe'nin erkek avcılarının toplanma yeri olduğuna dayanmaktadır. Ancak avcı toplayıcılarda yerleşik yaşam unsurlarının kadınlar tarafından işlerlik kazandığı göz önünde bulundurulduğunda bu durum şüpheli hale gelmektedir. Aynı zamanda ritüeller genellikle kadınların ortaya koyduğu etkinlikler olduğundan alanın sadece eril bir doğaya sahipmiş gibi yansıtılması eksik bir yorumlama olarak görülmektedir. Üstelik bu dönemde kadınların avlanıp avlanmadığına dair de kesin bir betimleme bulunmamaktadır. Özellikle Amazon'lar düşünüldüğünde avcı kadınların da bir tarihçeye sahip olduğu bilindiğinden bu ihtimalin de göz önünde bulundurulması önemlidir. Ancak bunların ötesinde kozmogonik bir yapı üzerinden değerlendirme yapmaya devam edersek, ki pek çok unsur bu bölgenin bir tapınak olduğunu göstermektedir – o halde avcılıktan çok kurban etme durumuna eğilmek doğru olacaktır. Zira, ilkel toplulukların tanrılar ve ruhlar için kurbanlar sundukları bilinmektedir. Göbeklitepe'nin yapısı incelendiğinde benzer bir sunak alanına sahip olduğu görülmektedir. Zemin sıvıyı geçirmeyecek biçimde şekillendirilmiş ve bu yapı içerisinde su kanalları oyulmuştur. Bu da kan, su, bal ya da şarap gibi sıvıların kullanıldığı kurban törenlerinin yapılması ihtimalini güçlendirmektedir. Schmidt'e göre Göbeklitepe "ölü kültü anıtları alanı" olarak görülebilmektedir.⁴ Bu noktada adak kapları olduğunu ortaya koyan Schmidt'in düşüncelerini takip edersek ritüel kültürünün yerleşik olduğunu kavrayabiliriz. O halde ritüel nedir?

Batı literatüründe "ritüel kelimesi, Latince rota, Sanskritçe rita, Proto-Hind Avrupa dilinde rot (yol, düzen) fiil kökü"ne kadar çıkmaktadır. "Arkaik" kullanımda "izlenecek yol" ya da "düzen" anlamına gelmektedir. "Dinler tarihinde özelleşmiş anlamı, insan ve ilahi güçler" arasındaki doğru ilişkiyi kurmak için geliştirilmiş metot olarak tanımlanmaktadır. Ancak ritüel aracılığı ile "insan ve kozmik güçler arasında" ilişki kurulmaktadır."⁵

Buradaki söylem özellikle önemlidir. Zira daha önce bahsettiğimiz üzere alan bir gözlemevi olarak da değerlendirilebilmektedir. İlkel inanışların göksel

⁴ Klaus Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe: En Eski Tapınağı Yapanlar, çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, 124.

⁵ Kürşat Demirci, Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar Ritüel Tapınak, Ayışığı Kitapları Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 49

tanrıları içermesini düşündüğümüzde açıktır ki tanrıya yakın olmak mekânsal yakınlığı da gerektirmektedir. Kozmogonik gözlemler aynı zamanda tanrısal gözlemlerin çıkarsanması için ele alınabilir. Bu bakımdan kutsal olarak atfedilen ritüelistik alanlar Tanrısal ilişkilerin tayinini getirmektedir. Tanrı ile etkileşim bu mekanlar üzerinden sağlanmaktadır.

Ancak burada tanınan Tanrılar arasında tapınılan Tanrıların farklılık gösterebileceği de bilinmektedir. Bir görüşe göre gök cisimlerini izlemek için konumlandırılan Göbeklitepe zamanla işlevsiz hale geldiği için terk edilmektedir. Diğer yandan çaputlar bağlanan ağacın günümüze kadar varlığını sürdürmüş olması ve Göbeklitepe kazısının bu ağaç dolayında yapılması Şamanik bir inanışa sahip oldukları görüşünü temellendirmekte gibidir. Bu bağlamda Gök, Yer ve Yeraltı tanrılarına dair inanışların bulunması söz konusu olacaktır. Tanrılara adanan adaklar ve yapılan ritüellerin bir şekilde Gök Tanrısı öfkeliendirdiği ve onun gazabından korunmak adına tapınağın toprağa gömüldüğü; Yeraltı tanrısına sığınıldığı tahmin edilmektedir.⁶

Yeraltı tanrısı vurgusu ölüm, yıkım ve sonluluk anlamında oldukça önemlidir. Metnin devamında ele alacağımız Dionysos törenleri ve Acéphale konularını ele alırken bu vurgu yenilenecektir. Ancak bunun öncesinde bizi söz konusu alana götürecek olan patikayı izlemek daha doğru olacaktır. "Göbeklitepe'deki metafizik şekilde yorumlanacak en tipik figürler ise keçi ve köpek başlı insan gövdeleridir. Schmidt, bunları doğaüstü varlık olarak cinler şeklinde yorumlamaktadır. Schmidt'i bu düşünceye sevk eden neden, bölgede yaşamış diğer medeniyetlerin bu tür figürleri cin veya canavar olarak görmeleridir."⁷ Schmidt'e göre bu figürler hayvan maskeleri takarak ritüellerü yürüten Şamanların göstergesi biçiminde kabul edilmektedir. Ancak özellikle Dionysos'a adanan törenlerin tasvirlerine baktığımızda burada da insan ve hayvan figürünü birleştiren tasvirlerin bulunduğu görülmektedir. Bu ritüellerin de ay ve güneş döngüsüyle ilişkisi bulunmakta, Dionysos'un yaşam ve ölüm arasındaki eşik konumu ritüel dolayında canlandırılmaktadır. Aynı zamanda Göbeklitepe tasvirleri içerisinde bulunan yarım ay ve daire sembolleri Güneş ve Ay tasvirleri olarak ele alınmaktadır. Aynı zamanda dikilitaşlar üzerine resmedilen "H" harfine benzeyen kabartmalar Schmidt'e göre erkeği temsil ederken, daire ve yarım ay formlarının kadını temsil etmesi de mümkün görünmektedir. Bu durum kadınların menstrüasyon dönemleri ve ay arasındaki bağlantıyı akla getirirken aynı zamanda gözlem alanı olarak tasvir edebileceğimiz *evrenin gözü* konumundaki Göbeklitepe'ye başka bir anlam daha yüklemektedir. Ay hareketleri dünya üzerindeki gelgit etkisi ve insanlarda

⁶ Özgür Barış Etlü, Göbekli Tepe ve Ön-Türkler, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s.y.

⁷ Klaus Schmidt, Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe: En Eski Tapınağı Yapanlar, çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 235-40

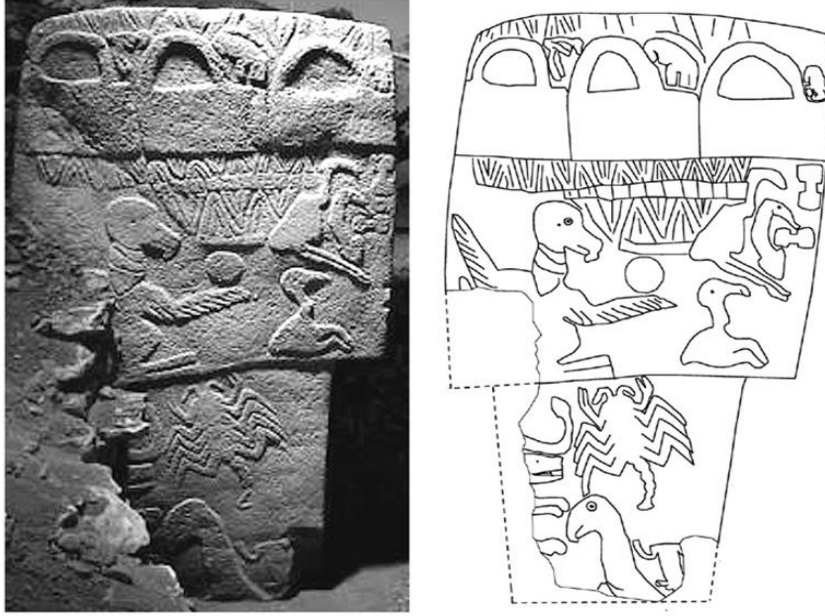
yarattığı duygu durum değişiklikleriyle daha merak uyandırıcı hale gelmektedir. İnsan yaşamının bu güçle olan etkileşimi fiziksel belirlenimleri de (örneğin kadınların aybaşının Ay'la olan ilişkisi) insanın Ay'a olan yaklaşımını daha ruhani bir hale getirmektedir. Aynı zamanda kurtlar, çakallar ve köpekler tarafından bu etki yine fiziksel bir algı oluşturmaktadır.⁸

Ay ve gökyüzü tasvirlerinin üreyle bağlantısı olduğu gibi söz konusu hayvanlar üzerindeki etkileri de tartışılmaz biçimde görülmektedir. Üstelik bu hayvanların tasvirlerinin dikilitaşlarda bulunması söz konusu etkiyi güçlendirmektedir. 'H' formundaki yapı her ne kadar erkek olmayı tasvir eder gibi görünse de bizim ilerleyeceğimiz alana gitmemizi sağlayan başka bir görüş daha bulunmaktadır. Söz konusu düşünceye göre "H" formu birbirine dönük bir şekilde el ele tutuşan iki kişiyi temsil etmektedir. Doğum yapan kadın figürü ve erekte erkek figürleri⁹ değerlendirildiğinde bu iki temsilin birleşen kadın ve erkeğe işaret etmesi mümkün hale gelmektedir. Aynı zamanda 'H' formunun yanında görülen tekil 'I' formlarının birleşmeden doğan ürünü, yani çocuğu temsil etmesi de akla yatkın hale gelmektedir.⁴³ numaralı dikilitaş üzerinde sepet olduğu düşünülen formlar görülmektedir. Bu durumda sepetlerin çocukların içine konduğu yataklar olarak görülmesi de mümkün hale gelmektedir. Doğum yapan kadın figürünün aslan ya da leopar olarak yorumlanabilecek olan kabartma figürler arasında yer alması da doğum ve üremenin kutsal ve soylu görünümüne vurgu yapmaktadır.¹⁰

⁸ Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 66

⁹ "Göbeklitepe'deki kabartma ve heykelcikler arasında fazlaca rastlanan en önemli cinsel figürlerden biri de şüphesiz ereksiyon halinde ki penis şekilleridir" (Klaus Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*, çev. Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 106).

¹⁰ Aslanlı dikilitaşların arasındaki zeminde doğum yapar vaziyette yer alan çıplak bir kadın figürü çizikleme tekniği ile taşa işlenmiştir. Kadın çıplak olup sarkan göğüsleri ve cinsel organı ile tasvir edilmektedir (Davut Kanalmaz, *Şanlıurfa Bölgesi ve Göbeklitepe Prehistorik Sanat. Yüksek Lisans Tezi*, T.C. Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale, 2017, s. 14).

Tablo 3 Göbeklitepe, 43 Numaralı Dikilitaş ve Çizimi

Burada erkeklerin kurban edilerek üremenin güçlendirilmesi ve bunun da göksel bir armağan olarak görülmesi düşüncemizi ortaya koymamıza kaynaklık eden yapı 43 numaralı dikilitaşta kendisini göstermektedir. Sağ alt köşede erekte olmuş fallusuyla başsız bir erkek figürü açığa çıkmaktadır. Aynı zamanda dikilitaşın ortasında güneş, ay ya da baş olarak tanımlayabileceğimiz yuvarlak bir imge görülmektedir. Bu imgelem birkaç farklı şekilde yorumlanabilir. Güneş olarak yorumlandığında gökyüzü tanrısına sunuda bulunulduğu ve ritüel sonucunda aydınlığa gelme ya da yaşama kavuşma olduğu söylenebilir. Zira üst formda az önce bahsi geçen sepetlerin bulunduğu gözlemlenirken, kuşların yeryüzü ve gökyüzü arasındaki itibarın göstergesi olarak alındığı imgesini hatırlatmak bu iletişimi güçlendirmektedir. Figür ay olarak yorumlandığında yine hem kadınlar hem de hayvanlarla ilişkilendirilen bir ay döngüsü (dolunay) yapısını akla getirmektedir. Kesik başın kuş tarafından göğe yükseltilmesi ise ritüel sunusunun tanrı ya da tanrılara eriştirildiğini ortaya koyarken genele bu ritüellerin bir amaç dolayında gerçekleştiği bilinmektedir. Aynı zamanda 2017 yılında yapıla kazılarda üzerinde değişiklikler yapılarak derisi soyulan ve çakmaktaşları ile oyulup şekiller verilen üç adet kafatasının bulunduğu görülmektedir.¹¹ Genelde dini ritüellerde kullanılan bu türden

¹¹ Gresky, J. vd. "Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult", Science Advances 3, no. 6, 2017, s.y.

oyulmuş kafatasları kan ritüelinin olduğuna işaret etmektedir. Erekte başsız erkek figürü bu kurbanların erkek olması imgesine vurgu yapmaktadır.

Dionysos Kültü ve Göbeklitepe

Benzer bir ritüel anlayışının Dionysos törenlerinde görülmesi bu anlamda dikkat çekicidir. Özellikle kadın figürlerin kendinden geçerek esrik bir tavra bürünmesi ve insan kurbanlarının da söz konusu olması benzerliği güçlendirmektedir. Bu ritüellerde kadınlar ve keçiler birlikte yürüyerek tepelere tırmanmakta, boğa kurbanları sunulurken şarap içilerek esrime hali güçlendirilmektedir. Kadınlara eşlik eden parlak kıyafetli erkekler ritüelin sonunda öldürülebilmektedir. Bu eylem Dionysyak bir çılgınlığın ve gündelik hayattan kopuşun getirisiidir. Tragedyaların¹² doğuşuna da zemin hazırlayan bu form Dionysos kültürüyle başlamaktadır. Rivayet Hera'nın Zeus'u kıskanması nedeniyle Semele'den olan çocuğunu titanlara parçalatması ve sonrasında Zeus'un Dionysos'u baldırından yeniden doğurtmasıdır. Yine bir rivayete göre Dionysos, yer altı tanrısı Hades'in, tabiat tanrıçası olan Demeter'in kızı Persephone'den olma çocuğudur ve bu nedenle ölüm ve yaşam arasındaki bir yapıyı sergilemektedir. Zira, Persephone yılın 6 ayını yer altında Hades'le, geri kalanını ise yeryüzünde geçirmektedir.

Dionysos törenlerinde şarapla sarhoş olan Bakkhalar tragedyalarda anlatıldığına göre dağlarda avcılık yapan ve ataerkil toplumdaki farklı olarak kadın topluluğu halinde yaşayan gruplardır. Şarapla kendinden geçildiğinde ruh ve tanrı arasındaki görünmez duvarın ortadan kalktığı ve en saf ritüellerin bu formda ortaya konulabildiği düşünülmektedir. Genellikle dağlarda gerçekleştirilen ritüellerde topuklarına kadar düşen kıyafetleri ve sarmaşıklar dolanan hayvan postlarına bürünmüş bedenleri ile hem korkutucu hem de saygı duyulan figürler olarak görülmektedirler.¹³ Antik dönemde kadınların katıldığı ritüeller göze çarpmazken böyle bir ritüelin olması oldukça dikkat çekicidir. Bu

¹² Tragos (keçi) ve oidie (türkü) kelimelerinden oluşan tragedyada Bakkhaların keçilerle birlikte yürümesine ve şarkılar söyleyip dans etmesine vurgu olarak meydana getirilmiştir. Ardından tragedyada gösterimlerinde maskeler giyen insanlar ritüellerdeki gibi dehşet veren ve toplumsal alana uygun olmayan eylemleri sergilemişler, bu sergilenimlere çift borulu flütler olan auloslar ve lirler eşlik etmiştir.

¹³ Tanrı Dionisos (veya Bakkhos) daha çok şarap ve sarhoşluğu canlandırır. Ona tapım da coşkun danslar, coşkun müzik, sarhoşluğa varan bir aşırılıktadır. Daha çok gizli törenleri, coşkun törenlerinin sarhoşluğuyla bilinen Trakya'nın kaba boyları içinden çıktığı sanılmaktadır. Dionisos aynı zamanda ağaçların da tanrısıydı. Çok defa bir direk üzerine kolsuz bir örtü örtülür, sakallı bir baş, sağından solundan yapraklı dallar, sarmaşıklı dallarla gösterilirdi. En çok da sarmaşık ve incir ağacıyla ilintilidir (Metin And, Dionisos ve Anadolu Köylüsü, YKY, İstanbul, 2019, s. 35).

ritüellerin kökeni aslında bir cezalandırmaya dayanmaktadır. Dionysos'un annesine iftira atarak Zeus'un gazabına uğramasına neden olan Agaue Dionysos tarafından sarhoş edilmekte, ardından bir aslan zannettiği oğlunun başını keserek bu başı gururla kenttekilere göstermektedir. Ancak sarhoşluğun etkisi sona erdiğinde kendi oğlunu öldürdüğünün farkına varmaktadır. Buradaki aslan figürü, doğum yapan kadın çiziminin yanında bulunan aslan ya da leopara benzetilen kabartmalarla yakınlık sağlamaktadır. Aynı zamanda başı kesik figüre vurgu yaparak tanrısal bir adağı da şekillendirmektedir.

Dansın, şarabın, dinsel esrimenin ve doğurganlığın tanrısına adanan törenlerde "esrime ve gizli cinayetler öyle bir noktaya varıyordu ki bazen bedenler gömülmek için bile bulunamıyordu. Bu gözüpek eylemler bir ihanet unsuru olarak değil de çoğunlukla zorlamayla gerçekleştiriliyordu: hizmet ettikleri şey yüksek sesli çığlıklar, davul ve zil seslerinin eşlik ettiği şiddet edimleriyle ilgiliydi; şiddet gören ya da acı çektirilen insanların seslerinin hiçbir şekilde duyulmadığı rivayet edilirdi."¹⁴ Livy'ye göre Bakkhalar özellikle 20 yaşın altında olan ve etkiye maruz kalabilme ihtimali yüksek olan genç erkekleri kurban olarak seçmektedir. Ritüeller esnasında bu genç erkeklerle erotik birliktelikler yaşayan kadınlar sonrasında onları tanrıya sunmaktadır.

"Tanrıdan esinlenip mistik bir delilik halinde çığlıklar atarak kırlarda dolaşan, pınarlardan su yerine bal ya da süt içen Bacchalar (Maniaslar), törenlerde kadınlar tarafından canlandırılmaktadır ve kadınlar çıplak bedenlerini ceylan postlarıyla örtüp (nebris), başlarına sarmaşıktan bir taç takmaktadırlar. Ellerine ucunda bir çam kozalağı takılı sarmaşık ya da asma yapraklarıyla sarılı bir değnek (thyrsos) alarak, iki kulplu büyük şarap kupalarıyla (kantharos) dolaşmakta ve çift borulu flütlerin ezgileriyle ya da teflerden yayılan seslerle dans etmektedirler."¹⁵

1970'lerin sonunda, Euripides'in Bacchantes'ini okuyan düşünürler törenleri külte katılanların canlı hayvanları, hatta bazen insanları parçalara ayırıp çiğ halde yediği kurban ritüellerinin en eski formlarından kabul etmeye başlamaktadır. Kurban, kurban edilen ve tanrısalılık arasındaki sınırlar akışkan ve değişken olduğundan, düşünürler Dionysos törenlerini genel olarak insan ruhu ve Yunan kültürünün pek çok noktasında görülebilecek olan "ilkel tavırlar"ın kalıntıları ve etkileri olarak kabul edilmesini gerektiğini ortaya koymaktadır.¹⁶

¹⁴ Titius Livy, History of Rome, trans. George Baker, Peter A. Mesier et al., 1912, s. xxxix

¹⁵ Çiğdem Dürüşken, Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk, Roma'nın Gizem Dinleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 93.

¹⁶Bartłomiej Bednarek, Blood sacrifice and related rituals in the cult of Dionysus: myth, history and the area in between. Scientific Project, Faculty of History, University of Warsaw, (22.09.2022) <http://historia.uw.edu.pl/en/research-project/blood-sacrifice->

Bir anlamda avcı olarak da görülen Bakkhalar aynı zamanda bu özellikleriyle erkeksi bir betimleme içine sokulmaktadırlar. Mitsel anlatılarda görülen Amazonlar kadın erkek rollerini ve toplumun kadın ve erkeğe biçtiği rolleri birbirine kaynaştırırken aynı zamanda antik sanat bağlamında canavarvari ve tekinsiz olarak görülenin inşasını yapmaktadırlar. Amazon kadınları çıplak bacakları ve göğüsleri ile savaş ve av törenlerinde resmedilmekte, aynı zamanda erkeklerle herhangi bir erotik münasebet kurmaktan geri durmaktadırlar. Ancak Bakkhalar bu kıyaslamanın erotik kısmına uygun olmamakla birlikte, bir yandan da toplumsal rollerden arınmış yapılarıyla yeni bir düzen yaratmaktadırlar. Zira, Dionysos kültlerinde doğurganlık ve üreme önemli bir yapı olarak görülmektedir. Her doğum Dionysos'un yaşam ve ölüm arasındaki döngüsünü sergilemektedir. Bu dönemde kadınların konumu ataerkil toplumsal yapılanma gereği ikincil bir konumdadır. Ancak aynı döneme ait Bakkha tasvirlerine baktığımızda ise burada tasvir edilen kadınların Amazonlara benzer yapıları dikkat çekmektedir.

Tablo 4 M.Ö. 5. Yüzyıl, Roma, Mermer Üzerine Kabartma,
<https://diaboliquemagazine.com/ecstatic-frenzy-depictions-dionysian-violence-ancient-art/>

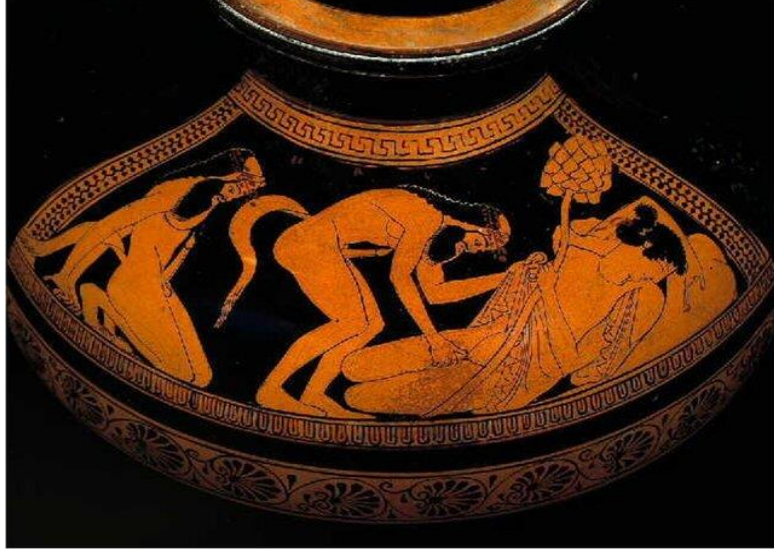
“*Knife-Wielding Women of the Bacchanalia*,” makalesinde Lillian Joyce “elinde bıçakla, insan yapımı bir bıçak ve neredeyse çıplak göğsüyle resmedilen Bakkha, tehditkâr ancak baştan çıkarıcı bir dişinin abartılı bir yansımasıdır. Sanatsal ya da performatif olarak imgenin gücü, bıçak tutan kadının kendisini izleyene gerçek bir tehdit oluşturmamakla birlikte bir gözetleme isteği

[and-related-rituals-in-the-cult-of-dionysus-myth-history-and-the-area-in-between/](#),
2022, s.y.

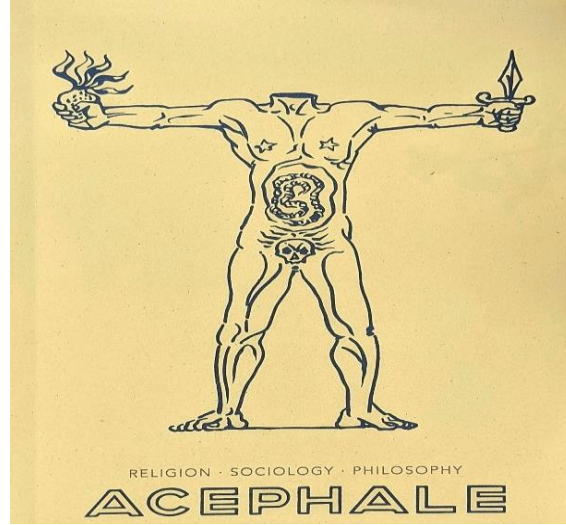
yaratmasında yatmaktadır"¹⁷ der. Çekici birer unsur olduğu kadar korkutucu olarak da görülen Bakkhalar toplumda ayrıkçı olanı temsil ederken, Dionysyak esrime ve doğumu da temellendirmektedir. Törenlerde vahşi hayvan yavrularının emzirilmesinden, çılgın danslara ve esrik cinsel birleşmelere varan performanslarıyla tekinsiz olanı meydana getirmektedirler. Bu tekinsizlik aynı zamanda bir döl yatağı imgelemi de yaratmaktan geri durmamaktadır. Aynı zamanda süt annelik imgesi de khôra göndermesi için gereken alt yapıyı sunmaktadır.

Bakkhalara dair gönderme yapan vazo resimlerine baktığımızda bunların satyr'lere gönderme yaptığı görülmektedir. Satyr göndermesi Bakkhalar ve yarı insan yarı keçi olan bu kır iyeleri arasındaki erotik ilişkiye gönderme yapmaktadır. Özellikle maskeler üzerinden anıştırdığımız Paganik figürlerin ötesinde geçtiğimizde, tragedyalarda görülen maskelemeler gibi Dionysyak ritüellere katılan ruhların da olduğu ve bu türden maskelemelere sahip oldukları görülmektedir. Zira satyrler maymuna benzeyen yüze sahip maskeleri, hayvan kuyrukları ve kulaklarıyla Bakkhalardan oldukça farklı formlarda görülmektedir. Antropologlara göre satyrler "erkeklerin temel erotik içgüdüleri"nin bir temsili olarak kabul edilirken, açlığı, erotizmi ve kendini korumayı sembolize etmektedirler. Bakkha törenlerinden ayrı olarak satyrler özellikle şarap yapımına kaynaklık eden pek çok ritüelde de Dionysyak temsiller olarak yer almaktadırlar. Bu bakımdan erotik güdülenme, birleşme ve üremenin yanı sıra sarhoşluk ve esrime noktasında da baştan çıkarıcı unsurlar olarak görülmektedirler. Erotik anlamda baştan çıkarıcı olarak resmedilen temsiller de oldukça ilginçtir, zira Bakkhalar uzandıklarında satyrlerin onların cinsel uzuvlarına dokunmak suretiyle bir baştan çıkarıcılığa yöneldiği görülmektedir. Göbeklitepe içindeki doğuran kadın tasviri de uzanmış vaziyette ve normalden çok daha fazla göze çarpan cinsel organıyla benzer bir yapıyı korumaktadır.

¹⁷ Lilian B. Joyce, "Knife-wielding women of the Bacchanalia." Southeastern College Art Conference Review, vol. 15, no. 5, 521-535., 2010, s. 522.

Tablo 5 Kleophrades, M.Ö. 6. yüzyıl, Yunanistan, Satyrler ve Uyuyan Maenad, Seramik. Museum of Antiquities, Rouen-Fransa

Tablo 6 André Mason, Acéphale

Erotizm ve doğum arasındaki güçlü bağlantı, döl yatağı ve doğum arasındaki bağlantıyla birleşmektedir. Buraya vardığımızda 43. dikilitaşta görülen erekte erkek figürüne benzer başka bir yapı üzerinde durmak gerekmektedir. Bu bağlantı erotizm ve acéphalik tavır arasındaki bağlantıyı güçlendirmektedir. Bataille tanrısal yaratımı ve insanın daha aşağı olan resmedilişini tersyüz etmektedir, ona göre – “insanı, şeylerin yayılımına indirgemekten alıkoyanın, onun kendisi ya da Tanrı olduğu düşüncesini

oluşturabilirliği”, evrende ruhaniliği temellendirilen doktrine karşı çıkmayı yüceltir- beden dünya üzerine fırlatılmıştır: ne kadar yukarı, o kadar aşağı”.¹⁸

Tanrı tarafından dünyaya fırlatılan insanın Tanrı’yla olan etkileşimini yeniden kurması kaçınılmaz olandır. Bu ister ilkel zamanlardaki gibi tüm evrene yayılan ruhların temsiliyle isterse monoteist yapıda görülen tek Tanrılı sisteme yansıtılsın amaç her zaman aynı formda tezahür etmektedir. Ancak toplumsal anlamda başın temsili akla işaret etmektedir. Bu bağlamda akıl hayvansal içgüdüleri kontrol eden ve baskılayan bir yapıyı sunmaktadır. Ancak André Mason’un ortaya koyduğu Acéphale çizimi kendi başını kesen bir figürü ortaya koymaktadır. Kurban konumunda görülen beden aslında toplumsal bir faydayı sağlamaktadır. Kurban gerçeklikle olan bağı ortadan kaldırırken aynı zamanda onun gömülerek yok edilmesi bir kazanım ve varlığın devamlılığını simgelemektedir. Bu aynı zamanda kendi gerçekliğinin yeniden inşasına da temel olmaktadır. Hiyerarşinin ihlali, başsız bir düzen kurulması ya da mevcut düzenin yıkılması anlamlarını da kuşatmaktadır. Bakkhaların mevcut düzen içerisinde bir karşıtlık ve yıkım yaratmasında olduğu gibi aynı durumun Göbeklitepe’de de tezahür etmiş olması mümkündür. Kadınların Tanrı’ya erkek kurbanlar sunduğu bir kan töreni Dionysyak sistemde olduğu gibi Tanrı’nın yeniden doğması ve üremenin yeniden canlanması anlamında ortaya konmuş bir tavrı ifade edebilecek güçtedir.

Acéphale fikrinin temellenmesinde ele alınan Dionysos söz konusu esrik tavrın, erotizmin canlandırılmasının ve hiçliğin temsili haline gelmektedir. Burada hiçlikten kasıt ölümün kendisidir. Zira, Göbeklitepe kültürleri de düşünüldüğünde burada yaşamı kutsayan ölümcül törenlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bulunan kafatasları ve sıvı sunakları bunun göstergesidir. Bununla birlikte biz gözlem alanı olarak değerlendirildiğinde, bir tepe üzerinde yükselmesi ve *evrenin gözü* formunda bir çukur olması evreni izleyen Tanrı’ya *evrenin gözünden bakma* nitelemesini getirmektedir. Tanrı’nın arzu ve istekleri korunurken sunak insancıl bir etkiyle temellendirilmektedir. Bu durum toplumsal olanın tersidir. Zira Göbeklitepe’ye dair ortaya konan ataerkil söylemler göz önünde bulundurulduğunda kesik başlı erekte erkek figürünün mevcut düzeni dışladığının düşünülmesi açıkça mümkündür. Diğer yandan doğurganlık imgesi bağlamında erkek figürün erekte biçimdeyken kurban edilmesi kadınların daha doğurgan kılınması ve Dionysyak forma yatkın bir ölüm-doğum-yaşam dizgesi kurulması mümkün hale gelmektedir. Baş kesilerek bir başkaldırı başlatılmıştır. Cinsel organın yerine yerleştirilen baş imgesi bir ganimet olarak erotizmin yeniden uyanışına işaret ettiği gibi, semenin karında büyüttüğü bir bilinmez de taşıyıcısı haline gelmektedir. Acéphale elinde bıçak

¹⁸ Georges Bataille, Encyclopedia Acephalica, Atlas Press, London, 1995, s. 12.

tutan Bakkha'ya bir gönderme olarak da okunabilmektedir. Çelikten bir bıçak tutan Acéphale insan yapımı olan bir nesneyle kendi insanlığını yok ederken, Bakkha ise insan yapımı olan bıçakla insanlara ve hatta Tanrı (Dionysos) formundaki hayvanlara zarar vererek, onların etini çiğ biçimde tüketmektedir. Böylece Tanrı'yı yeniden doğuracağı tasavvur edilmektedir. O halde doğurganlığın temelini inecek olursak bir döl yatağının tasavvuru nasıl ortaya konulabilir? Bu düzlemde Platon khôra kavramını ortaya atarken şu üç tanımla duruma yaklaşmaktadır:

“Böyle olunca, her şeyden önce, doğmamış ve yok olmayacak, içine hiçbir yabancı nesne kabul etmeyen, kendisi de başka hiçbir şeyin içinde girmeyen, gözle görülmeyen, bütün duygularla duyulamayan, yalnızca kavramla anlaşılabilen değişmez biçimleri kabul etmek gerekir, Aynı adı taşıyan ve ona benzeyen ama duygularla duyulan, doğan, her zaman devinen, belli bir yerde doğup sonradan ortaya bırakarak yok olan ve duyguya bağlı kanıyla duyulabilen ikinci bir tür vardır. Son olarak da, her zaman yok olmayan, doğan bir nesneye bir yer veren üçüncü bir türü vardır. Bu tür, ancak duygunun giremediği karışık bir düşünüşle sezilebilir; ona, olsa olsa, zorla inanılabilir”¹⁹

Burada bahsi geçen ilk alan yalnızca akılla kavranan, ikinci anlatı duyularla kavranan alanı teşkil etmektedir. Platonik felsefe üzerinde ilerlediğimizde ilk alan ideaları sunarken, ikincisi ise fenomenal gündelik düzeni işaret etmektedir. Sezgisel olarak kavranan üçüncü alan ise khôra'nın kendisini sunmaktadır. Khôra potansiyel bir döl yatağının temsilidir ancak annenin kendisi değildir. Besleyici ve büyütücü bir süt anne unsuru olarak görülebilecek olsa da hiçbir zaman mutlak bir kesinlik ya da tanıma sahip değildir.

Khôra üzerine olan yorumlamalar bu belirsizlik nedeniyle farklı düşünürlerin görüşleri dahilinde kendisini göstermektedir. Kadın üzerine yaptığımız vurgu göz önüne alındığında özellikle Luce Irigaray'in yorumlamasını ele almak doğru olacaktır. Irigaray Platon'un mağara metaforundan yola çıkarak özellikle erkek mahkûmlar üzerinden tasvir edilen mağaranın aslında ana rahmi olduğuna dair yorumlamasıyla ön plana çıkmaktadır. Mağaranın girişi ve çıkışı olarak nitelendirilen eşik noktası mağaranın içinde zincirlenmiş olan mahkûmlardan birinin serbest bırakılması ve sahte tasvirlerin aslını mağaranın dışında bulmasıyla süreci yeniden başlatmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Çift kutuplu olarak birbirini yansıtan mağaranın içi ve dışı değerlendirildiğinde burada ortaya konan tasvir temelde feminen ve maskülen, eril yasa ve onun dışında kalan dişillik hattında değerlendirildiğinde erkeğin mağaradan çıkması onu geri dönüşü olmayan bir yola sokmaktadır. Artık kadınla, anneye ve rahimle olan bağları kopmuş olduğundan o andan sonra tümüyle eril olan söylemin, baba

¹⁹ Platon, Timaeus, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015, s. 57

yasasının içerisine girdiğinden anne ya da kadınla olan bağlarının büyüğü bozulmaktadır.

Khora aslında erkek ve kadın arasındaki üçüncü bir tür gibidir, bir eşik noktasının temsilidir. Bu anlamda potansiyel olarak varolabilecek ve zaten varolmuş olan her şeyle ilişkilidir; ancak gündelik evrende görmezden gelinerek değeri yadsınmaktadır. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi bir kez ilişik kesildiğinde artık geri dönüş ya da bağların tekrar kurulması imkansız hale gelmektedir. Irigaray bu noktada *Şölen* diyalogundaki Diotima karakterine vurgu yapmaktadır. Diotima bir kadın olarak resmedilse de, onun adına konuşanın Sokrates olduğuna dair tartışmalar da söz konusudur. Yine de Diotima örneğine sadık kaldığımızda Diotima'nın gündelik olanla ideal olan, ölüm ve ölümsüzlük arasındaki geçiş noktasında durduğu görülmektedir. İşte bu nedenle üçüncü bir tür, bir ara form olarak okunmaktadır.²⁰ Diotima'nın söylemleri takip edilmeye devam ettiğinde, arkaik dönemlerde erkeğin cezalandırılmasının onun kadına ya da bir hayvana dönüşmesiyle tanımlandığı dikkat çekmektedir. Yasa, eril söylemin tezahürü olarak ele alınırken, yasayı çiğneyen ve onun dışına atılan erkeğin kadın ya da hayvanla özdeş kılınması dişil olanın değerini düşüren bir anlayışa karşılık gelmektedir. Adaletten ilhama uzanan pek çok tasvirin dişil olanla ve tanrıçalarla nitelendirilmesi akla geldiğinde, bu türden dişil imgelerin bir eşik olarak ele alınması daha da önem kazanmaktadır. Zira gözden düşen bir tanrıçanın temsil ettiği bir kavramın arkaik dünyada tezahür etmesi kabul edilemez.

Yine de eril dil düşünüldüğünde sperm merkezli bir baba yasasının temellendirilmesi ve dilin buna göre şekillenmesi, dişil olanı her zaman öteki konumuna sürüklemektedir. "Spermin dölleme gücü de doğrudan görülebilir olmadığından, dilsel kod, yani logos, spermin yerine geçip her şeyi kuşatan hakikate bürünmüştür. Dillerde, yaşayan canlı ve medeni varlıklar eril; yaşam belirtisi göstermeyen cansız ve cahil nesnelere ise dişil olur. Dilin cinsiyetli sözcüklerinde erile olumlu bir yan anlam yüklenirken, dişil sürekli olarak aşağılanır."²¹ Söylemler eril dil üzerinden oluşturulduğundan kadının ya da dişil olanın bu alana dahil olabilmesi kendi cinsiyetini ya da türünü yadsımasıyla mümkün hale gelmektedir. Bu durum Diotima ve Sokrates arasındaki geçişlilik ilişkisine vurgu yaparken, aynı zamanda metnimizde belirttiğimiz biçimiyle Göbeklitepe'nin de saltık eril okumalarının şaşırtıcı olmamasına neden olmaktadır. Tapınak düzleminde tek bir kadın formunun görülmesi ve onun da doğumla ilişkilendirilmesi hem Irigaray'ın üzerinde durduğu gibi anne ile olan

²⁰ Luce Irigaray, "Sorcerer Love: A Reading of Plato's Symposium, Diotima's Speech", trans. Eleanor H. Kuykendall, *Hypatia French Feminist Philosophy*, vol. 3, no. 3, 1989, s. 32-33.

²¹ Luce Irigaray, *Ben Sen Biz: Farklılık Kültürüne Doğru*, çev. S. Büyükdüvenci, N. Tatal, *İmge Kitabevi*, Ankara, 2006, s. 71-73.

bağların kopmasına hem de rahim ve doğumla temellendirilen karanlık yarığın, sperm ve logos merkezli olarak görmezden gelinerek gözden düşürülmesine bir vurgu olarak okunabilir. Theaitetos diyaloguna baktığımızda khôra tasvirinin *ekmageion* (ἐκμαγεῖον) kelimesiyle birlikte kullanıldığını görürüz. Bu balmumuna, katı ve akışkan olanın birliğine vurgu yaparken; aynı zamanda katılıkla özdeş kılınan erkeğin kadının karanlık ve akışkan rahminde iz bırakabilmesi için zemin hazırlamaktadır. "Khôra babanın üzerine mührünü basabileceği bir yüzey olur; bu haliyle o her türlü damgayı alabilecek, ama aldığı hiçbir damganın izini yüzeyinde ya da hafızasında tutamayacak olan "şey" haline gelir. Böylece onun her türlü tanıma direndiği, işlevi gereği herhangi bir tanımlanamayacağı açıktır."²² Tanımsızlık bir tür tehdit ve belirsizlik sunduğu gibi eşik konumuna olan vurguyu da desteklemektedir. Kadının söylemi eril söylemde olduğu gibi bit tahakküm ya da sınırlama içermemekte, katılığa ya da ötekinin varlığına ihtiyaç duymamaktadır.

Derrida'nın ele aldığı biçimiyle de asılları yansıtan berrak bir ayna gibi olan khora yine bir sınırlanma ya da katılık içermeyen, olasılıkları gösteren bir eşik durumundadır. Ne içeride, ne dışarıda olmasının yanında; berraklığı ile hiçbir şeyi üzerinde tutmamasına rağmen her şeyin yansıtıcısı haline gelebilmektedir.²³

Kearney için ise khôra tanrısal ya da tanrıyla eş olmamasına rağmen, ilahi olanın ikamet ettiği yer olarak düşünülmektedir. "khôra'nın bir şeye 'yer verdiği' söylenebilse de, bunu 'ilahi veya insani en ufak bir cömertlik olmaksızın' yaptığını söyleyerek nitelendirmek gerekir. Yer vermek, öyle görünüyor ki, üretmek, yaratmak ya da varolmakla ilgili bir şeyin olmasına izin vermekten başka bir şey değildir."²⁴ Hatta Kearney, Derridacı dekonstrüksiyon kavramını ele alarak dekonstrüksiyonda olduğu gibi khôra'nın da yeni, teolojik ve ontolojik esaslardan daha iyi bir anlama biçimini karşımıza getiren bir yapı sunduğunu ifade etmektedir.²⁵

Anlam arayışından, yapının irdelenmesine, hakikatin peşine düşmekten, yasanın dışında kalmaya ve gözden düşmeye varan serüveninde khora kadın ve ötekinin temsili olarak ele alınırken, bir eşik olması durumu onu belirsizlikle sınamaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki belirsizlik ve akışkanlık oluşa izin veren bir karanlık ve ıslaklığın temsili olarak hem besleyici hem de yok edici olması

²² Luce Irigaray, *Speculum of the Other Woman*, trans. by G. G. Gill, New York: Cornell University Press, 1987, s. 307.

²³ Jacques Derrida, *On the Name*. Stanford: Stanford University Press, 1995.

²⁴ Richard Kearney, *Strangers, Gods and Monsters: Interpreting Otherness*, New York: Routledge, 2003, s. 200.

²⁵ Richard Kearney, *Strangers, Gods and Monsters: Interpreting Otherness*, New York: Routledge, 2003, s. 203.

anlamında ikili bir anlamı temellendirmektedir. Bu belirsizlik Göbeklitepe tasvirlerinde de mevcudiyet kazanmaktadır.

Sonuç

Göbeklitepe değerlendirildiğinde doğuran kadın imgesi görülse de burada çocuğun varlığı ya da doğumun tamamlanıp tamamlanmayacağı, bunların ötesinde doğan çocuğun varlığını devam ettirip ettiremeyeceği durumları belirsizlik taşımaktadır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde imge ve onu güçlendiren çaput bağlanan ağaç göstergeleri yalnızca bir potansiyelin temsildir. Üstelik tanrılara verilen kurbanların da sonucunun mutlak olumlamasının olmadığı bilinmektedir. Erekte bir fallus temsili üremeyi sembolize etse de her ereksiyonun dölleme gerçekleştirmediği de açıktır. *Evrenin gözü* olarak khôra evrenin etkiye açıklığını bildirmeye yaramaktadır. “Khôra: biri tarafından işgal edilen yer, ülke, ikamet edilen yer, işaretlenmiş yer, rütbe, mevki, atfedilmiş konum, toprak veya bölge «demektir». Ve böylece khôra her zaman, genel yer olarak bile, önceden işgal edilmiş ve yatırım yapılmış bir yer olacaktır ve dolayısıyla onda yer alan her şeyden farklılaşır”²⁶ Dölleme bu bakımdan bir yeri döllemek, bir alanı işgal etmekten öte gidememektedir. Üzeri toprakla örtülen Göbeklitepe bir bilinmezliği saklayan potansiyeli, döl yatağının temsilini vermektedir. Görünenin ardında ve zamansız olanı temellendirmektedir. Diğer yandan açığa çıktığı anda da yine göz kadar etkiye açık ve göz kadar doğurgan olup, onun kadar da bunların uzağında yer almaktadır. Göbeklitepe, *evrenin gözü* olarak khôra olma durumuna işaret ederken hem göz üzerinde oluşan yansımaların potansiyeline işaret etmekte hem de biz çukur içinde döllemeyle gelişme potansiyeli olan çocuğa işaret etmektedir. Kozmogonik yapılanmalarının bir kadından başka bir şey olarak tanımlanamayacak olan khôra üzerindeki etkileri kadınınkinden farklı olmadığından ve Dionysyak yansımalarla birlikte göksel gözlemlerin de geceye dönük nitelikleri görüldüğünden, göksel bir izleme alanı ya da kanlı kurbanların uygulandığı ritüelistik bir alan olması Göbeklitepe'nin geçmişten günümüze sahip olduğu mistik etkiyi değiştirmemektedir. Bu etki geçmişten günümüze doğum yapmak isteyen kadınların tepede tek başına yükselen ağaca çaput bağlamasıyla devam etmiştir. Tüm bu benzerlikler göz önünde bulundurulduğunda Göbeklitepe eril olmaktan çok dişil bir alanı inşa etmektedir. Bir göz ya da rahim olarak khôra, kadın olan Göbeklitepe'ye bir göndermedir.

²⁶ Jacques Derrida, *Khôra*, çev. Didem Eryar Ünlü, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 50

GÖBEKLİTEPE'YE DAİR FELSEFİ BİR OKUMA: EVRENİN GÖZÜ VE KADIN OLARAK
KHÔRA
A PHILOSOPHICAL READING ON GÖBEKLİTEPE: THE EYE OF THE UNIVERSE AND
KHÔRA AS A WOMAN
Özlem DERİN

KAYNAKÇA

- And, M., *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*. İstanbul: Yapıkredi Yayınları, 2019.
- Aras, H., *Dünya Dinlerinde Merkez Sembolizmi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Ateş, M., *Mitolojiler ve semboller "Ana tanrıça ve doğurganlık"*. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2012.
- Bataille, G., *Encyclopedia Acephalica*. London: Atlas Press, 1995.
- Campbell, J., *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*. Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: İmge Yayınevi, 2001.
- Cömert, B., *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: Meteksan Ltd. Şti., 1967.
- Demirci, K., *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar Ritüel Tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Kitabevi, 2013.
- Derrida, J. *On the Name*. Stanford: Stanford University Press, 1995.
- Derrida, J., *Khôra*. Çev. Didem Eryar Ünlü. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.
- Duranay, H., *Acephale*. İstanbul: Kült Neşriyat, 2013.
- Dürüşken, Ç., *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk, Roma'nın Gizem Dinleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Etlı, Ö. B., *Göbekli Tepe ve Ön-Türkler*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Irigaray, L. *Speculum of the Other Woman*, trans. by G. G. Gill, New York: Cornell University Press, 1987.
- Irigaray, L. "Sorcerer Love: A Reading of Plato's Symposium, Diotima's Speech", trans. Eleanor H. Kuykendall, *Hypatia French Feminist Philosophy*, vol. 3, no. 3, 1989.
- Irigaray, L. *Ben Sen Biz: Farklılık Kültürüne Doğru*, çev. S. Büyükdüvenci - N. Tural, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Gresky, J. vd., "Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult", *Science Advances* 3, no. 6, 2017.
- Joyce, L.B., "Knife-wielding women of the Bacchanalia." *Southeastern College Art Conference Review*, vol. 15, no. 5, 521-535, 2010.
- Kanalmaz, D., *Şanlıurfa Bölgesi ve Göbeklitepe Prehistorik Sanat*. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale, 2017.

Kearney, R. *Strangers, Gods and Monsters: Interpreting Otherness*, New York: Routledge, 2003.

Livy (Titus Livius), *History of Rome*. Trans. George Baker, Peter A. Mesier et al., XXXIX, 1912.

Platon, *Timaeus*, Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Schmidt, K., *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alan Göbeklitepe: En Eski Tapınağı Yapanlar*. Çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

İnternet Kaynakları

Bednarek, B., *Blood sacrifice and related rituals in the cult of Dionysus: myth, history and the area in between*. Scientific Project, Faculty of History, University of Warshaw, (22.09.2022)
<http://historia.uw.edu.pl/en/research-project/blood-sacrifice-and-related-rituals-in-the-cult-of-dionysus-myth-history-and-the-area-in-between/>

GÖBEKLİTEPE'YE DAİR FELSEFİ BİR OKUMA: EVRENİN GÖZÜ VE KADIN OLARAK
KHÔRA
*A PHILOSOPHICAL READING ON GÖBEKLİTEPE: THE EYE OF THE UNIVERSE AND
KHÔRA AS A WOMAN*
Özlem DERİN